

УДК 811.162.2:81'42

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.20.1.3>

ОСОБЛИВОСТІ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ *ДУША* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

THE PECULIARITIES OF VERBALIZATION OF THE CONCEPT *SOUL* IN UKRAINIAN PICTURE OF THE WORLD

Купрікова Г.В.,
orcid.org/0000-0002-7042-2538
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українознавства
Харківського гуманітарного університету
«Народна українська академія»

Одне з головних завдань сучасної лінгвістики – дослідити механізми концептуалізації реалій навколишнього світу й виявити ті мовні формули, які використовуються для вираження тих чи тих інтенцій мовної особистості. Аналіз лінгвальних явищ на якісно новому рівні стає можливим у зв'язку із синтезом новітніх підходів і традиційного мовознавства, що дає змогу визначити характерні риси вираження різних реалій з урахуванням культурологічного, філософського, етнологічного та суб'єктивного начал.

Статтю присвячено особливостям вербалізації концепту *ДУША* в українській мовній картині світу. У роботі концепт *ДУША* розглянуто крізь призму лінгвокультурології – дисципліни, що досліджує відображення й фіксацію культури в мові. Зокрема, виявлено ядро концепту, яке становлять узуальні смисли; визначено приядерну зону – культурний шар концепту, його формують смислові наповнення, зумовлені етимологічними потрактуваннями та культурним надбанням народу. Концепт формують об'єктивні, культурні й суб'єктивні потрактування. Об'єктивні знання становлять ядро, поняттєвий складник, для визначення ядерної частини необхідно звернутися до тлумачних словників. Дослідження культурного складника передбачає звернення до етимологічних відомостей, адже встановлення етимологічного шару дає змогу виявити мотивувальну ознаку, що закладена в основу смислової структури концепту, визначити паралелі між давніми потрактуваннями та сучасним матеріалом. Суб'єктивні смисли – це індивідуально авторська візія. Увесь смисловий простір концептів можна поділити на смислові наповнення – це певні потрактування, що наявні в мовній практиці та мають спільні концептуальні ознаки, завдяки чому можуть бути об'єднані в семантичні сфери. У роботі визначено ядро (поняттєвий шар) і приядерну зону (культурний шар) одного з найбільш важливих фрагментів картини світу – концепту *ДУША*. В інформативному аспекті з позицій філософії, культурології подано відомості щодо розвитку поглядів на душу, від міфологічного, релігійного світоглядів до сучасної інтерпретації.

Ключові слова: концепт, душа, смислове наповнення, лексема, мовна картина світу, лінгвокультурологія.

One of the main tasks of modern linguistics is to investigate the mechanisms of conceptualization of the realities of the surrounding world and to identify those language formulas that are used to express certain intentions of the linguistic personality. The analysis of linguistic phenomena at a qualitatively new level becomes possible due to the synthesis of new approaches and traditional linguistics, which allows determining the characteristics of the expression of different realities, taking into account cultural, philosophical, ethnological and subjective principles.

The article is devoted to the peculiarities of verbalization of the concept of *SOUL* in the Ukrainian language picture of the world. The concept of *SOUL* is considered through the prism of linguoculturology – a discipline that explores the reflection and fixation of culture in language. In particular, the core of the concept, which consists of usual meanings, is revealed; the core zone is defined – the cultural layer of the concept, it is formed by the semantic fillings caused by etymological interpretations and cultural heritage of the people.

The concept is shaped by objective, cultural and subjective interpretations. Objective knowledge is the core, the conceptual component, to determine the nuclear part it is necessary to refer to dictionaries. The study of the cultural compo-

ment involves recourse to etymological information, because the establishment of the etymological layer allows identifying the motivational feature that underlies the semantic structure of the concept, to identify parallels between ancient interpretations and modern material. Subjective meanings are an individual author's vision.

The whole semantic space of concepts can be divided into semantic fillings – these are certain interpretations that are present in language practice and have common conceptual features, so they can be combined into semantic areas. The core (conceptual layer) and the core zone (cultural layer) of one of the most important fragments of the picture of the world – the concept of SOUL are defined in the work. In the informative aspect from the standpoint of philosophy, culturology provides information on the development of views on the soul, ranging from mythological, religious worldviews to modern interpretation.

Key words: concept, soul, semantic content, token, linguistic picture of the world, linguoculturology.

Постановка проблеми. З розвитком наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття лінгвоконцептології, яка розглядає мову не тільки як засіб матеріального втілення думки, а і як онтологічний принцип осмислення буття, особливої актуальності набуло дослідження концептуальної та мовної картин світу, а також концептів як згустків культури у свідомості людини. Науковці виокремили базові концепти культури, серед яких – **ЧАС, ЛЮДИНА, СВОБОДА, ІСТИНА, ДОБРО, ДУША** тощо. Ці концепти є універсальними, тобто існують практично в усіх мовах і є актуальними для кожної людини. Особливого значення в цьому переліку набуває концепт **ДУША**.

Актуальність роботи зумовлена необхідністю лінгвокультурологічного осмислення одного з ключових для української лінгвокультури концепту й тим, що це осмислення реалізується в межах антропоцентричної парадигми сучасної лінгвістики, у центрі уваги якої – людина як мовна особистість, її індивідуальна картина світу та морально-етичні цінності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У царині філологічних наук є значна кількість досліджень, спрямованих на аналіз різних аспектів вербалізації душі. Серед них необхідно відзначити дисертацію О.М. Каракуці. Авторка спрямовує вектори дослідження на фразеологізми, що містять компонент *душа*, зазначаючи, що такого роду утворення мають системну організацію з мікрогрупами «психіка людини», «біологічне існування людини», «людина в соціумі». При цьому в межах кожної групи є додаткове членування, так, мікрогрупа «психіка людини» містить ФО із семантикою інтерсуб'єктного спрямування (*душа радіє*), із семантикою міжсуб'єктної взаємодії (*проникати в душу*) та міжсуб'єктного ставлення (*прикинути душею*) [5].

На окрему увагу заслуговують статті Л.А. Єрофєєвої, О.М. Пейчевої, Т.І. Пруднікової та багатьох інших. Дослідники єдині в тому, що **ДУША** є одним із найбільш вагомих концептів в українській мовній картині світу, М.В. Скаб називає цей концепт «одним із ключових концептів української культури, що являє собою

складну логіко-емоційну сутність, яка оригінально поєднує в собі сакральну та несакральну частини» [11, с. 469].

Постановка завдання. Метою розвідки є розглянути особливості вербалізації концепту **ДУША** в українській мовній картині світу, визначити ядро та приядерну зону цього концепту й окреслити смислові наповнення, які формують ці зони.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідея існування душі виникла в дуже давні часи, коли люди почали задумуватися про відмінності між живою й неживою матерією, відповідно, між матеріалістами та ідеалістами почали точитися жорсткі суперечки. Прихильники матеріалістичної теорії вважали, що всі почуття, емоції залежать від тих фізіологічних процесів, які відбуваються в тілі людини. Ідеалісти ж розглядали душу як окремий суб'єкт, що існує поза тілом.

У сучасній українській мові лексеми-репрезентанти концепту **ДУША** мають багаті словотвірні гнізда. Дериваційна система вирізняється розгалуженістю словотвірних ланцюгів і продуктивністю, що свідчить про значущість у свідомості людини цього концепту. Найбільш частотним способом є словоскладання з елементом *душ-*: *двоєдушний, душевнохворий, душеубогий*. Продуктивною також є модель, де відбувається творення дієслів афіксальним способом безпосередньо від мотивуючої основи або ж за допомогою більш складних дериватів: *душа – одушевляти, душа – бездушний – обездушувати*.

Для визначення ядерної частини концепту **ДУША** необхідно звернутися до лексикографічних джерел. У Словнику української мови в 11 томах наявні такі визначення: «**1.** Внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями; // за релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини. **2.** Сукупність рис, якостей, властивих певній особі; // людина як носій тих чи інших рис, якостей; // почуття, натхнення, енергія; // про людину з прекрасними рисами характеру. **3.** розм. про людину (найчас-

тіше при визначенні кількості). 4. *перен.*, чого. основне в чому-небудь, суть чогось; // центральна фігура чого-небудь. 5. *розм.* заглибина в нижній передній частині шиї» [12, с. 445].

У філософському словнику душу витлумачено як «поняття, що виражає індивідуальну своєрідність внутрішнього світу людини, здатність до переживання, співпереживання або відчуження. У більшості філософських і релігійних систем душа протиставляється як тілу, так і духу. Якщо дух розглядається як джерело креативних та раціонально-пізнавальних можливостей людини, рух до трансцендентного, то душа – джерело морально-комунікативних можливостей, спрямованість до іманентного, ближнього. У багатьох філософських культурах душа виражається символом «Серце»; особливо яскраво ця тенденція виражена в українській традиції філософії серця» [15, с. 179].

Відповідно, ядерними варто вважати такі смислові наповнення, як *душа – внутрішній світ людини; душа – безсмертна сутність; душа – людина; душа – почуття; душа – заглибина в шиї; душа – невизначена кількість людей; душа – суть.*

Таким чином, поняттєвий зміст концепту *ДУША* відповідає усталеним уявленням людей про душу як безтілесну сутність, умістище почуттів, емоцій, центральну фігуру чого-небудь. Однак ядерні компоненти не вичерпують увесь той зміст, яким наділений концепт *ДУША* в українській лінгвокультурі.

Задля визначення культурного шару, приядерної зони аналізованого концепту варто розглянути інші уявлення про концепт.

За часів Античності про душу говорили видатні філософи. Зокрема, викликає інтерес робота давньогрецького мислителя Аристотеля з красномовною назвою «Про душу». Тут мудрець утверджує думку про нерозривний зв'язок душі й тіла, порівнюючи тіло з воском, а душу – із зображенням на ньому: «Якщо ж треба висловити щось загальне про [природу] усякої душі, то [можна дати таке визначення]: душа є первинною [завершеною] реалізацією природного органічного тіла» [1, с. 36].

Натомість Платон протиставляв душу тілу. Душа, на переконання мислителя, є безсмертною: «Душа не народжується й не помирає» [9, с. 66]. Філософ стверджує, що душа здатна подорожувати нашим Усесвітом, шукаючи місце, де оселитися: «Вона носить, поки не наткнеться на щось тверде. Оселившись у ньому, вона тим самим здобуває земне тіло, яке завдяки її силі ніби саме

себе рухає. Усе разом – душу й прикріплене до неї тіло – називають «живою істотою» й додатковим іменем «смертне» [9, с. 67]. Тобто тіло є смертним, душа – ні.

Серед досократиків проблемою душі цікавився Геракліт Ефеський, який у душі вбачав «те саме, чим є вода й земля, а також і повітря – перехідний стан основної праматерії – вогню. Вічну зміну матерії, її перехід від одного стану в інший Геракліт убачав у так званих «мірах вогню», тобто в коливаннях температури живих істот і неживих предметів» [2, с. 238-239]. Такої ж точки зору дотримувався й атоміст Демокрит, переконаний, що душа – це «вогонь або тепло» [1, с. 9]. Викликає інтерес, що в багатьох мовах лексеми на позначення душі збігаються зі словами на позначення вогню: «Значення «душа» часто відповідає значенню «вогонь, божественний вогонь» [6, с. 145]. У роботі М.М. Маковського натрапляємо на такі зіставлення: російське *дух* та індоєвропейське **dheg-* – *горіти*; латиське *gars* – *душа* та російське *горіти* [6, с. 145]. Порівняння вогню з душею, метафоричні образи, створені на такій основі, доволі поширені в українській мовній картині світу. Про це, зокрема, ідеться в дослідженні О.М. Каракуці, яка аналізує фразеологізми з компонентом *душа*. Авторка вивчає космогонічні уявлення про душу й установлює, що існує доволі велика група фразеологічних одиниць, у якій наявний зв'язок внутрішньої форми, тобто вогнища, полум'я та «окремих компонентів структури значення, дистинктованих за ознакою наближення – віддалення: пече вогонь – біль незадоволення (напр., *ФО рознікати душу, пекти душу*); гріє вогонь – задоволення (напр., *потеплішало на душі, зігріти душу*)» [5, с. 11]. Відповідно, серед культурно зумовлених смислів варто говорити про інтерпретації *душа – вогонь*.

Згідно з християнським віровченням, душа є окремою субстанцією, незалежною від тіла. У Біблії душа зіставна із самим життям, з диханням: «І сотворив Господь Бог людину з пороку земного, і вдихнув у лице її дихання життя, і стала людина душею живою» [3, с. 6]. Таким чином, говорячи про культурно зумовлені смисли, необхідно виокремити семантичне наповнення *душа – життя*, тим більше, що це значення зафіксоване й І.І. Срезневським у його словнику [13, с. 750]. Етимологічні словники стверджують, що слово *душа* наявне фактично в усіх слов'янських мовах із приблизно однаковим морфемним складом. Старослов'янське слово *душа* походить від праслов'янського *duša* (< **dux-ja* < **dhousiā*), що є спорідненим із литовським *dvasia* – *душа, дихання*.

Подібний розвиток значення наявний у грецькій і латинській мовах: *ánima* – *вітер, подих*, але водночас і *душа*; *ψύχω* – *видихаю, дму*, але *ψύχη* – *душа* [14, с. 555].

Етимологічні словники фіксують ще одне значення лексеми *душа*. Так, І.І. Срезневський зазначає, що душею раніше називали совість людини [13, с. 750]. Отже, можна говорити про смисл *душа – совість*.

Традиційно душу зіставляють із живою істотою: птахом, кішкою, метеликом тощо. Є перекази, згідно з якими, душі померлих відвідують своїх близьких, набираючи форму пташок. У християнстві Бог-Дух також асоціативно зближується з голубом. У роботі М.М. Маковського можна простежити паралелі між лексемами з різних мов, які мають схожі морфемні та семантичні ознаки. Порівняймо: індоевропейське **and-* – *качка*, російське *утка* й індоевропейське **and-* – *дихати, дух*; англійське *bird*, але й *breath* – *дихати*; англійське *duck* – *качка*, але російське *дух*; готське *ahaks* – *голуб*, але *ah-ta* – *дух, душа*; англійське *chough* – *галка*, але німецьке *Hauch* – *дух* [6, с. 142]. В етимологічному словнику М.М. Фасмера теж наявне зістав-

лення лексики на позначення душі зі словами, що позначають тварин: готське *dius* – *звір* і давньовірхньонімецьке *tior* – *тварина* [14, с. 556]. Відповідно до цього, до культурного шару зараховуємо такі смисли, як *душа – птах, душа – тварина, душа – божество*.

Висновки та перспективи. Таким чином, концепт *ДУША* належить до ключових концептів української лінгвокультури. Ядерними варто вважати такі компоненти: *душа – внутрішній світ людини; душа – безсмертна сутність; душа – людина; душа – почуття; душа – заглибина в ший; душа – невизначена кількість людей; душа – суть*. Аналіз культурологічних уявлень уможливило виокремлення в структурі концепту *ДУША* смислових наповнень *душа – вогонь, душа – совість, душа – божество, душа – птах, душа – тварина, душа – життя*.

До перспектив дослідження відносимо можливість вивчення мовної експлікації концепту *ДУША* на матеріалі художніх творів, що сприятиме виокремленню ближньої й дальньої периферії концепту, а також дасть змогу глибше проникнути в аксіологічну систему письменників, чия творчість буде залучено до аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель. О Душе. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. 180 с.
2. Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. История Древнего мира. Древняя Греция. Минск : Харвест, 1999. 800 с.
3. Біблія. Київ : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1408 с.
4. Ерофеева Л.А. Метафорический концепт seele (душа) в поэтической картине мира Р.М. Рильке. *Филологические науки. Серия «Вопросы теории и практики»*. 2014. Ч. 3. № 4. С. 60–66.
5. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа»: структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2002. 19 с.
6. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках : образ мира и миры образов. Москва : ВЛАДОС, 1996. 416 с.
7. Пейчева О.М. Аксіологема душа в сербській лінгвокультурі. *Слов'янський збірник*. 2015. Вип. 19. С. 25–32.
8. Перевозникова А.К. Концепт душа в русской языковой картине мира : дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Москва, 2002. 184 с.
9. Платон. Федр. Санкт-Петербург : Издательство РХГА, 2017. 232 с.
10. Пруднікова Т.І. Фразеологічна об'єктивація концептів душа, серце, розум в українському мовопросторі. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 211. С. 82–85.
11. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. Чернівці : Рута, 2008. 560 с.
12. Словник української мови : в 11 т. / голов. ред. І.К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1971. Т. 2 : Г-Ж. 550 с.
13. Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка : в 3 т. Санкт-Петербург : Типограф. Император. Академіи наукъ, 1893. Т. 1 : А-К. 1420 стб.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. Москва : Прогресс, 1986. Т. 1 : А-Д. 576 с.
15. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В.І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 443 с.
16. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / гол. ред. Л.С. Паламарчук. Київ : Наукова думка, 1993. Т. 1. 1993. 528 с.